

Т.В.Пастушенко (Київ)

ДО СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Низка наукових заходів, які відбулися впродовж 2005–2006 рр. в Україні, засвідчила про існування та активний розвиток такого напрямку вітчизняних соціально-гуманітарних досліджень, який називають усною історією. Серед найбільш знакових подій цього процесу варто назвати: семінар робочих груп проекту «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау» (Львів, 17–19 люто-

го 2006 р.), організований його ініціатором, громадською організацією Дахау-Форум (ФРН) й Інститутом історії церкви при Українському католицькому університеті; науково-методичний семінар «Усна історія: теорія та практика застосування» (Переяслав-Хмельницький, 11 травня 2006 р.), проведений Інститутом історії України НАНУ і Переяслав-Хмельницьким державним педагогічним університетом ім. Григорія Сковороди, й міжнародний науково-методичний семінар «Усна історія і дослідження соціокультурних трансформацій: минуле заради майбутнього» (Львів, 20–21 травня 2006 р.), організаторами якого були Інститут історії церкви при Українському католицькому університеті ім. Григорія Сковороди, й міжнародний науково-методичний семінар «Усна історія і дослідження соціокультурних трансформацій: минуле заради майбутнього» (Львів, 20–21 травня 2006 р.), організаторами якого були Інститут історії церкви при Українському католицькому університеті (Канада), Львівський науково-дослідний центр «Жінка і суспільство», Інститут народознавства НАНУ. На міжнародній науковій конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень» (Харків, 27–28 жовтня 2006 р.), яка відбулася завдяки спільним зусиллям Східного інституту українознавства ім. Ковальських, Центру українських студій ім. Д.Багалія та Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, присутні на ній учені з різних областей держави ініціювали створення Української асоціації усної історії.

Усна історія – це досить поширений сьогодні напрям соціально-гуманітарних досліджень, який надзвичайно динамічно розвивається і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Це нова методика, спосіб залучення до аналізу іншої категорії джерел поряд із письмими джерелами та матеріальними об'єктами¹. На сьогоднішній момент не досягнуто консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії, але більшість науковців наголошують на міждисциплінарності даного напрямку. Зразком цього можуть слугувати хоча б визначення, запропоновані Асоціацією усної історії (США) й одним із провідних інститутів із цієї методики². «Усна історія – це діяння досліджень та метод збирання, зберігання й інтерпретації голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передавав писемності, й одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку у 1940-х та до цифрових технологій XXI століття»³.

Термін «усна історія» стосується (1) якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу розуміти смисли, інтерпретації зв'язків і суб'єктивного досвіду, а також (2) продукту аудіо- чи відеозапису, який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень⁴. Таким чином, сучасне розуміння усної історії охоплює як процес безпосередньої передачі й запису спогадів, так і всі різні форми новостворених документів, а також подальший аналіз отриманих першоджерел⁵.

Процес інституціоналізації цієї методики як окремого напрямку наукових досліджень розпочався в країнах Західної Європи й Америки у 1960–1970-х рр. та завершився заснуванням Міжнародної асоціації усної історії (ІОНА) у 1996 р. на 9-й конференції в Гетеборзі (Швеція). У 2006 р. Асоціації виповнилося десять років, і на сьогоднішній день вона є великою міжнародною організацією зі своєю конституцією й керівним органом. Головний інтернет-ресурс її новин – це Newsletter, друкований орган – журнал «Words and Silences» – розповсюджується серед членів асоціації. Загальні збори членів проводяться, як правило, на міжнародних усно-історичних форумах, які відбуваються раз на два роки. В двох останніх брали участь і представники України. Так, на конференції у Римі в 2004 р. Україну представляли дві учасниці: Г.Дацюк (журналістка, керівник жіночого центру «Спадщина» (Київ)) та Г.Грінченко (канд. іст. наук, докторант Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна). У 2006 р. в Сіднеї у міжнародному форумі взяла участь С.Гуркіна – наукова співробітниця Інституту історії церкви при Українському католицькому університеті (Львів).

Процес становлення усної історії як окремого напрямку наукових досліджень пройшов певні етапи й у кожній країні мав свої особливості. Першою країною, де вона отримала помітне академічне визнання, стали Сполучені Штати Америки. В 1948 р. у Колумбійському університеті створено дослідницький центр вивчення усної історії, який очолив А.Невінс, а в 1958 р. при Каліфорнійському університеті – архівний центр усних джерел⁶. Першими розробками у цій галузі там були записи біографій відомих людей – бізнесменів, політиків, ветеранів війни і т.д. з метою доповнити існуючі писемні джерела.

У Західній Європі усна історія як самостійний академічний напрям з'явилася в 1960-х рр., як складова «історії знизу», у тісній співпраці з лівими соціальними політичними рухами. Так, у Великобританії найбільш відомим її дослідником став П.Томпсон – автор книги «The Voice of the Past» (1978 р.)⁷, ініціатор створення першого спеціалізованого журналу «Oral History». Загалом для усно-історичних досліджень 1960-х рр. притаманна увага до минулого робітничого класу, боротьби за громадянські права, жіночого руху, історії емігрантів та різних, у тому числі й національних, меншин. Саме в той час з'явилися перші розробки так званої усної традиції, тобто народів і суспільств, які не мали власної писемності.

Іншою країною, де усна історія отримала потужний поштовх до розвитку, у 1960-х рр. стала Італія. Перші кроки в цьому напрямі було зроблено місцевими центрами вивчення руху Опору у роки Другої світової війни, тобто в дослідженнях таких історичних подій, які за своєю природою не залишали після себе достатньої документальної джерельної бази, але були надзвичайно важливі для трансформації національної самосвідомості після війни. Усна історія в Італії розвивалася поза стінами університетів саме як минуле робітничого класу не з точки зору політичних процесів та партій, а з точки зору його культури, способу життя і самовиразу. «Класиками» цього методу, найбільш відомими поза межами Італії, вважаються вчені Л.Пассеріні й А.Портеллі⁸.

Трохи пізніше напрям усної історії почав розвиватися в Німеччині, де її пізні становлення, безумовно, було пов'язане з травматичним досвідом нацистської диктатури. Всі спогади про період 1930–1940-х рр. були достатньо болісними та проблематичними для покоління наступних десятиліть. Навіть вважалося, що документи, які стосувалися того часу, були менш небезпечні, ніж пам'ять покоління, котре співіснувало з націонал-соціалізмом і брало участь у його злочинах. Тільки на початку 1980-х рр. у Німеччині виникає такий напрям, як «історія повсякденності» (Alltagsgeschichte), з характерним для нього інтересом до суб'єктивного сприйняття людей, їх культури й живого досвіду. З'являється й інтерес до усної історії. Найбільш відомі німецькі дослідники цього напрямку – Л.Нітхаммер та О. фон Платто⁹.

У Франції домінування школи «Анналів», що встановилося після війни, тривалий час «перешкоджало» появі усної історії. Там набули популярності інші історико-антропологічні підходи: історія ментальності, ідей, мікроісторія тощо. Очевидно, з цієї причини в франкомовній літературі відповідний імпульс пішов із периферії: географічно – з Бельгії, у дисциплінарному відношенні – із соціології. Загалом метод усної історії вже декілька десятиліть найбільш успішно застосовується зарубіжними вченими в першу чергу у дослідженні таких тем, про які недостатньо відомостей, або вони повністю відсутні в традиційних писемних джерелах. Це політична, соціальна історія повсякденного життя останніх десятиліть, антропологічні дослідження, минуле суспільств, які не володіють писемністю, тощо. Усно-історичні розробки останнього часу свідчать, що вони важливі не лише з точки зору пошуку історичної правди або засобу політичної діяльності, а й як цінне джерело інформації про шляхи формування соціальної пам'яті¹⁰.

Особливістю розвитку цього напрямку історичних досліджень в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, стала розробка тематики, яка звичайно замовчувалася офіційною радянською історіографією. Перші публікації матеріалів, зібраних методом опитування очевидців, були присвячені одній із найбільш трагічних подій в історії України ХХ ст. – голодомору 1932–1933 рр. Серед десятків публікацій спогадів про нього саме як усно-історичне дослідження позиціонувала себе праця американського вченого В.Нолла «Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр.» (1999 р.)¹¹. У цій книзі представлено результати масштабного проекту, здійсненого в 1993–1995 рр., під час якого було зібрано оповіді понад 400 сільських мешканців Центральної та Східної України, котрі пережили катастрофічний процес колективізації й голодомор. Наступне видання у вітчизняній усній історії присвячене гендерній тематиці, яка також перебувала на периферії радянської історіографії. В збірнику «Усна жіноча історія. Повернення» (2003 р.)¹², створеному співробітниками центру «Спадщина», подано розповіді жінок із різних регіонів України вікової категорії 70–90 років, які пережили кризові суспільно-політичні ситуації в радянський і перехідний періоди. Два видання присвячено ще одній малодослідженій темі – феномену примусового використання праці мільйонів наших співвітчизників у нацистській Німеччині. Збірник «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів» (2004 р.)¹³, на відміну від попередньо названих праць, – це цілком авторський проект, задуманий та здійснений від початку й до кінця Г.Грінченко. Усні історії, що увійшли до даного збірника, були записані впродовж 2003 р. Оповідачі – колишні примусові робітники, а нині члени Харківського міського товариства жертв нацизму. До збірника «То була неволя...» Спогади та листи оstarбайтерів» (2006 р.) увійшли епістолярії воєнного часу, автобіографічні рукописи колишніх примусових робітників й їх усні оповіді, записані впродовж 2003–2005 рр. співробітниками Інституту історії України НАНУ і Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»¹⁴.

В сучасній Україні дослідження, які використовують методи усної історії, переважно зосереджені у вищих навчальних закладах. Інститут історії церкви при Українському католицькому університеті (Львів) одним із перших почав використовувати дану методіку й з 1992 р. розробляє дослідницький та архівно-музейний проект під назвою «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української греко-католицької церкви 1946–1989 рр.». Ця ініціатива зосереджується на систематичному зборі й критичному аналізі усних свідчень про релігійне життя греко-католиків в підпіллі. На цей час архів інституту нараховує понад 1800 інтерв'ю і відповідно оформлено в ньому близько 1750 персональних справ. Кожна з них зберігається в окремій теці, яка вміщує всю паперову документацію щодо змісту та обробки даного інтерв'ю. Звуковий архів опитувань складається з 3040 касет, документальний – включає близько 4000 копій із державних архівних установ, особистих документів громадян, близько 5000 фотографій. На основі зібраного під час опитування матеріалу створено постійну виставку «Катакомбна церква»¹⁵. На сьогоднішній день Інститут історії церкви має найбільший досвід і найкращу матеріальну базу, апробовану методіку збору, збереження й документального оформлення усних свідчень.

Інститут історичних досліджень, створений у 1992 р. для реформування викладання історії в Львівському національному університеті ім. І.Франка, одним із напрямів своєї діяльності вбачає впровадження нових методик творчих розробок, у тому числі й усної історії. З 1996 р. інститут регулярно видає свій науковий журнал «Україна модерна», в якому публікуються статті, розвідки, рецензії вітчизняних і зарубіжних учених з історії України та Центрально-Східної Європи нової й новітньої доби. Останній номер цього видання (№11, 2007) присвячено усній історії. З кінця 1990-х рр. інститутом реалізовано низку дослідницьких проектів, в яких використовувалася подібна методика¹⁶.

У рамках наукової діяльності викладачів та аспірантів, студентської практики проводяться дослідження з використанням методіки усної історії у галузі журналістики, соціології, етнології, музейної справи в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, Львівському національному університеті ім. І.Франка, Уманському державному педагогічному університеті ім. П.Ти-

чини, Українському католицькому університеті. У національному університеті «Києво-Могилянська академія» організовано збір усних джерел при кафедрі історії, в чому беруть участь як викладачі, так і студенти. Зокрема протягом трьох років було реалізовано проект із дослідження голодомору 1932–1933 рр. і, як результат, видано тритомник «Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив» за редакцією Ю.Мицика¹⁷. На даний час триває проект з дослідження радянського повсякдення, а у планах – «Соціально-культурні наслідки Другої світової війни для України».

У Запорізькому національному університеті у рамках археографічних експедицій наукового товариства ім. Я.П.Новицького та Східного інституту українознавства ім. Ковальських організовано етнолокальні дослідження болгарських поселень в Україні, татарського населення Кримського півострова із застосуванням методів усної історії.

В Одеському національному університеті ім. І.Мечникова при кафедрі археології й етнології проводиться низка етнографічних проектів з використанням методики біографічного інтерв'ю: «Буджак: історія та культура XIX – початок ХХІ століття», «Формування й розвиток спільноти російських старообрядців на Дунаї: кінець XVIII – початок ХХІ століття» (керівники груп *О.Пригарін, О.Ганчев, Г.Захарченко*). Під час експедицій у рамках цих проектів науковці збирали унікальний емпіричний матеріал з усної історії ХХ ст.

У Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г.Сковороди групою аспірантів з 2003 р. організовано усні опитування мешканців однойменного району на предмет дослідження побутових умов життя сільського населення даної території в 1920–1940-х рр. З 2005 р. у цьому вузі при кафедрі історії та культури України діє навчально-науковий Центр усної історії, робота якого пов'язана з такими напрямками: нагромадження, обробка і введення в обіг відповідних джерел, створення електронних інформаційних ресурсів для роботи з аудіо- й відеозаписами інтерв'ю тощо. У Полтавському державному педагогічному університеті ім. В.Г.Короленка з 2003 р. при кафедрі історії України виконується два дослідницьких проекти: «Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів Полтавщини» і «Мешканці Полтавщини – в'язні нацистських концтаборів». У рамках студентської практики проводяться записи усних історій колишніх жертв нацистських переслідувань.

На сьогоднішній день в Україні завершено або завершується низка загальнодержавних та міжнародних проектів з усної історії. У 2001–2002 рр. за підтримки Мережевої жіночої програми спільно з фондом «Сорос–Киргизстан» проходив міжнародний проект «Усна жіноча історія», в якому взяли участь 20 дослідниць із Вірменії, Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Монголії, Таджикистану, Узбекистану, України (Г.Дацюк і Н.Самуляк). Улітку 2002 р. учасниці проекту знову зустрілися на Іссик-Кулі (Киргизстан) для презентації та обговорення проведеної дослідницької роботи. Тоді й було підтримано український проект «Історіографія жінок радянського та перехідного періодів у контексті кризових ситуацій», координатором якого стала Г.Дацюк. Як результат цього міжнародного проекту з'явилось двотомне видання «Устная женская история. Гендерные исследования» за редакцією А.Пето¹⁸, де було представлено й усні історії українок¹⁹, та українське видання «Усна жіноча історія. Повернення», про яке йшлося²⁰. Зараз Український жіночий фонд підтримує новий проект центру «Спадщина» – «Історія однієї фотографії», що має на меті візуалізацію досвіду жінок з використанням методу біографічного інтерв'ю. Проект здійснюється спільно з Інститутом журналістики й передбачає публікацію досліджень у 2007 р.

У 2005–2006 рр. з ініціативи Німецького федерального фонду «Пам'ять і майбутнє» проведено Міжнародний проект збору документальних даних про долі людей, що залучалися до рабської праці, який був зорієнтований у першу чергу на усні свідчення колишніх оstarбайтерів. У рамках цього проекту України було представлено двома організаціями – Центром освітніх ініціатив (м. Львів, керівник групи – *Т.Ланан* – канд. іст. наук, доцент ЛНУ ім. І.Франка) та Східним інститутом українознавства ім. Ковальських (м. Харків), який співпрацював з відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ (керівник цієї групи – Г.Грінченко). Всього у рамках проекту було заплановано зібрати 550 усних історій. В Україні було проведено найбільшу кількість інтерв'ю порівняно з іншими державами – учасницями проекту – 80. У 2003–2006 р. реалізовано великий проект «Україна ХХ століття у пам'яті жінок». Це дослідження виконувалося в Інституті народознавства НАНУ за підтримки Канадського інституту українських студій (керівник проекту – *О.Кісь* – канд. іст. наук, наукова співробітниця ІН НАНУ). У межах проекту було записано близько 30 біографічних інтерв'ю з жінками старшого віку в Львові, Харкові й Сімферополі, а також здійснено міждисциплінарний аналіз їх автобіографій. Інший дослідницький проект, що виконується в Інституті народознавства НАНУ, спрямований на вивчення проблем соціально-культурної адаптації українців, яких у повоєнні роки було примусово переселено з території Польщі на західноукраїнські землі (керівник проекту – *Г.Виноградська* – мол. наук. співробітниця ІН НАНУ). Складну і суперечливу історію УПА вивчає методами усної історії ще один науковець з Інституту народознавства НАН України – *Є.Луцько*.

До 2007 р. в Україні триває міжнародний проект «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау», завданням якого є проведення інтерв'ю та написання біографій жителів України, які перебували в роки Другої світової війни у ньому. У рамках даного проекту в Україні діє 7 робочих груп: у Львові, Вінниці, Києві, Переяславі-Хмельницькому, Сімферополі, Полтаві й Харкові. Особливістю останнього є його педагогічне спрямування поряд з чіткими практичними науковими цілями. Адже учасниками робочих груп є студенти й школярі. На сьогоднішній день підготовлено 60 біографій в'язнів, на основі зібраного матеріалу заплановано створення виставки, яка буде демонструватися в Німеччині й Україні. Педагогічне та наукове спрямування мала й польова школа для

студентів на тему «Голокост очима росіян, українців і кримських татар на прикладі сіл Кримсько-го півострова» (керівник – *Т.Величко* – аспірантка Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАНУ), яку проводив улітку 2006 р. Український центр вивчення голокосту (Київ). За два тижні роботи школи було зібрано близько 40 інтерв'ю з мешканцями сіл Степового Криму.

Методи проведення біографічних і тематичних інтерв'ю широко використовують у своїх дослідженнях соціологи, етнологи й фольклористи, музейні працівники під час збору матеріалів для поповнення фондів колекцій. На важливості запису та збереження опитувань очевидців наголошують й архівні працівники в публікаціях фахового журналу «Архіви України»²¹. Маємо сподівання, що фахівці інших гуманітарних спеціальностей також приєднаються до когорти прихильників «живої історії».

Перелічених фактів, мабуть, достатньо, щоб побачити географію і різноманітність тематики усно-історичних досліджень в Україні сьогодні, зрозуміти нагальну необхідність для спеціалістів з цієї галузі обміну думками, фахової допомоги, просто адекватної аудиторії для оприлюднення отриманих результатів своїх розробок. На шляху інституціоналізації усної історії в Україні можна назвати такі етапи. Перше знайомство вітчизняних науковців з її методами відбулося у 1994 р. в Львові, де проходила міжнародна конференція «Методологія та методи усної історії – життєві оповіді у соціологічних дослідженнях», в якій взяли участь 64 вчені із 17 країн. У червні 2005 р. на VI конгресі Міжнародної асоціації українців у Донецьку вже діяла окрема секція «Усна історія: особливості й перспективи розвитку в Україні» (організатор та керівник секції – *О.Кісь*). В її роботі взяли участь як молоді, так і досвідчені вчені з України та Канади. Вони не лише представили результати власних досліджень, а й обговорили переваги та обмеження використання методів усної історії в українознавчих студіях. Дискусія точилася довкола критеріїв вибору і способів застосування різних технік інтерв'ю, проблеми надійності особистих свідчень як історичного джерела, взаємозв'язку між індивідуальною й колективною пам'яттю, а також торкнулася питань трансформації історичної, етнічної, гендерної, релігійної та інших ідентичностей під впливом історичного досвіду.

В лютому 2006 р. у Львові в Інституті історії церкви відбувся навчально-методичний семінар проекту «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау», на якому, окрім учасників і керівників робочих груп, були присутні також фахівці з усної історії України та Німеччини. Рівень дискусій, які точилися на цьому семінарі, коло тем, які потребували обговорення, перейшли далеко за межі локального проекту й засвідчили нагальну необхідність у співпраці та регулярних контактах для науковців, які займаються усною історією. Семінари з цієї дисципліни, які відбулися в травні 2006 р. у Переяславі-Хмельницькому і Львові, зібрали не тільки істориків, а й соціологів, етнологів, фольклористів та музезнавців. Згаданий метод успішно застосовується вітчизняними науковцями для суто позитивістських досліджень таких подій та явищ, як голодомор в Україні 1932–1933 рр., повсякденне життя сільського населення в 1920–1940 рр., примусова праця оstarбайтерів у нацистській Німеччині, голокост, історія підпілля УГКЦ, життя українських емігрантів у Канаді тощо. Але ще вагоміші результати методики усної історії продемонструвала для таких складних соціально-гуманітарних досліджень, як-от: проблема ідентичностей – історичних, етнонаціональних, гендерних, соціальних тощо. Обмін думками між фахівцями різних гуманітарних дисциплін відбувався навколо питань достовірності усних свідчень, проблеми рекрутування респондентів і репрезентативності вибірки, методики проведення інтерв'ю, етичних моментів спілкування інтерв'юера з оповідачем, правових аспектів використання отриманих матеріалів, проблеми запису, атрибуції й інтерпретації опитувань, створення електронних інформаційних ресурсів та спеціального програмного забезпечення для роботи з джерелами усного походження. Співпраця між науковцями з різних міст України, які послуговуються методами усної історії, розпочата на цих семінарах, тривала і після їх завершення, довела необхідність створення формального об'єднання, яке б допомагало презентувати цей напрям в Україні. Тому цілком логічно, що наприкінці жовтня 2006 р. учасниками міжнародної конференції у Харкові було оголошено про намір створити Українську асоціацію усної історії. На конференції було обрано голову асоціації – *Г.Грінченко* – й членів її правління – *Т.Величко* (Сімферополь), *Ю.Волошина* – д-ра іст. наук, доцента Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, *О.Кісь*, *Т.Нагайка* – керівника навчально-наукового центру усної історії при Переяславі-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г.Сковороди, *Н.Суреву* – канд. іст. наук, доцента Запорізького національного університету, *Т.Пастушенко* – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ (Київ).

Мету діяльності асоціації її організатори вбачають в об'єднанні фахівців різних соціально-гуманітарних дисциплін, які поділяють принципи усної історії та застосовують відповідні методи у своїй дослідницькій діяльності; у забезпеченні обігу фахової інформації й обміну інформаційними ресурсами; у сприянні науковим розробкам різного рівня в рамках усної історії; у підтримці високого теоретико-методологічного рівня творчих дискусій; у допомозі при публікації праць і матеріалів з нового напрямку (рецензії, рекомендації, редагування); у розвитку освіти в ділянці усної історії.

Запрошуємо до співпраці всіх фахівців соціально-гуманітарних дисциплін. Сайт асоціації: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/index.html, електронна адреса: info.uoha@gmail.com

¹ *Том Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. – Москва, 2000. – С.283.

² Цит. за: *Кісь О.* Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – №11. – 2007.

³ Oral History Association <http://omega.dickinson.edu/organizations/oha/>.

⁴ Institute for Oral History, Baylor University, Texas. http://www.baylor.edu/oral_history/

⁵ *Кісь О.* Назв. праця.

⁶ Хрестоматія по усній історії. – Санкт-Петербург, 2003. – С.6–7.

- ⁷ Томпсон П. Голос прошлого: Устная история / Пер. с англ. – Москва, 2003.
- ⁸ Passerini L. Fascism in Popular Memory. – Cambridge, 1987; Portelli A. The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue. – Madison, 1997.
- ⁹ Niethammer L., von Plato A. «Wir kriegen jetzt andere Zeiten»: Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern – Berlin; Bonn, 1985. – Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet; Bd.3.
- ¹⁰ Тош Д. Указ. соч. – С.272.
- ¹¹ Холл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. – К., 1999. – 559 с.
- ¹² Усна жіноча історія. Повернення: Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. – К., 2003. – 372 с.
- ¹³ Невигадане. Усні історії оstarбайтерів. – Х., 2004. – 236 с.
- ¹⁴ «То була неволя...» Спогади та листи оstarбайтерів. – К., 2006. – 542с.
- ¹⁵ Інститут історії церкви. 1992–2002. – Л., 2002.
- ¹⁶ <http://www.franko.lviv.ua/institutes/instituteu.html>
- ¹⁷ Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. – Т.1. – К., 2003. – 296 с.; Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. – Т.2. – К., 2004. – 443 с.
- ¹⁸ Женская устная история. Гендерные исследования. – Ч.І. – Бишкек, 2004. – 304 с.; Устная женская история. Возвращение. – К., 2003. – 124 с. (Скорочений варіант українського видання російською мовою, що представляє досвід 29 жінок).
- ¹⁹ Женская устная история. Гендерные исследования. Ч.ІІ. – Бишкек, 2005. – С.223–242.
- ²⁰ Усна жіноча історія. Повернення.
- ²¹ Архіви України. – 2005. – №1–3. – С.450–513.